

УДК 343.98

Віктор Бояров,*канд. юрид. наук, доцент,
професор кафедри кримінального процесу та криміналістики
Академії адвокатури України*

ОСОБЛИВОСТІ ДОПИТУ ПІДОЗРЮВАНИХ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ПРО ЕКСТРЕМІСТСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ

У статті розглянуті деякі питання тактики допиту підозрюваного в кримінальних провадженнях про кримінально-карані вияви екстремістської діяльності: сформульовані рекомендації, спрямовані на отримання слідчим у процесі допиту інформації про обставини події, яка є предметом розслідування; про учасників екстремістської організації, її структуру, джерела фінансування; ідеологію, яка поєднує учасників такої організації, тощо, з метою викриття винних.

Ключові слова: досудове розслідування, екстремізм, підозрюваний, тактика допиту.

Постановка проблеми. Ще Ганс Гросс свого часу на підтвердження значення допиту підкреслював, що «допитувані особи – це скелет, а їхні показання – кров і плоть попереднього слідства» [1, с. 75]. Дійсно, свідчення свідків-очевидців злочину або особи, яка безпосередньо вчинила злочинні дії, що є предметом розслідування (якщо ці показання знайшли своє об'єктивне підтвердження), надають слідству найбільш повну інформацію про обставини злочину.

Зрозуміло, що для слідчого (прокурора) вкрай важливо отримати показання від підозрюваного, оскільки саме він володіє всією інформацією про готування, вчинення злочину, приховування слідів, про співучасників, мотивацію своїх дій тощо. Як підкреслював професор О.Ф. Кістяківський, закон «ставит во главе всех доказательств собственное сознание, называя его... доказательством лучшим всего света...» [2, с. 83].

Серед інших кримінальних проваджень про злочини, які вчиняються в умовах неочевидності й у яких показання підозрюваного мають велике значення для викриття групової злочинної діяльності й мотивації дій, є й справи про кримінально-карані вияви екстремістської діяльності, які в останні десятиріччя набули значного поширення в багатьох країнах.

В умовах відсутності законодавчого визначення екстремізму кримінально-карані вияви екстремізму можна подати у вигляді трьох груп кримінальних правопорушень: по-перше, злочини, що вчиняються з мотивів ненависті або ворожнечі стосовно осіб, які належать до певної етнічної, расової, релігійної, політичної та іншої соціальної групи (п. 14 ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 121, ч. 2 ст. 122, ч. 2 ст. 126, ч. 2 ст. 127, ч. 2 ст. 129, ст.ст. 161 і 300 Кримінального кодексу (далі – КК) України); по-друге, кримінально-карані діяння, які посягають на основи та безпеку політичного устрою (ст. ст. 109, 110, 111, 113 КК України); по-третє, злочини терористичного характеру (ст. ст. 112, 258, 258¹, 258², 258³, 258⁴, 258⁵, 260, 261, 278, 442, 443, 444 КК України) [3].

Питання тактики допиту підозрюваних (обвинувачених) під час розслідування виявів екстремізму в дисертаційних дослідженнях, присвячених окремим виявам екстремізму, розглядали українські криміналісти: І.М. Білуєв [4, с. 139–148], М.О. Ларкін [5, с. 151–158], П.В. Шалдирван [6, с. 146–157] та ін. Досліджувалися ці питання й у роботах науковців-криміналістів з інших країн (вони стосуються переважно злочинів екстремістської спрямованості): Є.В. Алехіна, В.В. Бичкова, Г.А. Варданян, О.Ю. Головіна, О.М. Коршунової, І.В. Погодіна, О.Р. Ратінова, Г.В. Сергеевої, Д.Г. Скорікова й ін.

Але ці роботи присвячені розслідуванню лише окремих груп злочинів, які є виявом екстремізму.

Метою статті є вивчення деяких особливостей тактики допиту підозрюваних (обвинувачених) у справах про групові кримінально-карані вияви екстремістської діяльності.

Виклад основного матеріалу. Майже 62% всіх злочинів, які є виявом екстремістської діяльності, вчиняються групою осіб [7, с. 18]. Як правило, підозрювані – це молоді люди (тому не коректним, на нашу думку, є широке використання терміна «молодіжний екстремізм»); чоловіки віком від 16 до 38 років (учинення таких злочинів жінками не перевищує 5%) [7, с. 17], які об'єднані на основі сприйняття відповідної ідеології, досить часто з визначенням конкретної «спеціалізації» в складі групи, причетні до діяльності екстремістських груп, організацій (як активні її учасники). Останні є досить структурованими, можуть мати вигляд організованих злочинних угруповань (далі – ОЗУ), при цьому, як і в ОЗУ, обираються так звані «злочини базової спрямованості» (як правило, насильницькі дії екстремістської спрямованості); за масштабами діяльності: локальні, міжрегіональні, міжнародні.

Дослідники цього питання виділяють дві основні групи учасників зазначених формувань: (1) особи чоловічої статі віком від 25 до

37 років із вищою освітою (кожний десятий серед осіб, котрі притягуються за екстремістські дії, має вищу освіту), які володіють організаторськими здібностями (можуть розшукуватись за вчинення аналогічних злочинів); (2) особи чоловічої статі віком до 20 років (у тому числі неповнолітні), які мають середню або неповну середню освіту, не працюють [8, с. 5].

Досліджуючи особу екстремістів і терористів, науковці визначають такі їхні психологічні якості: замкнутість, вибірковість спілкування; асоціальність, нігілізм; стійкий стан фрустрації; неприязнь до людей, які не поділяють їхні ідеї; заперечення цінності людського життя; нереалізована потреба в духовних пошуках; фанатичне служіння ідеї та готовність до самопожертви; занижена самооцінка тощо [9, с. 40; 10; 11, с. 63–68].

Складність і специфіка допиту підозрюваних, які входять до складу екстремістського співтовариства (організації, угруповання), пов'язані з попередніми домовленостями таких осіб дотримуватися конкретної лінії поведінки на слідстві, проходженням ритуалу присяги про нерозголошення інформації про діяльність організації тощо [12, с. 21].

Для зазначених осіб характерною є наявність специфічної мотивації дій, як правило, не корисливої, а на ґрунті ненависті учасники таких об'єднань (угруповань) частіше за все поєднані на основі відповідної ідеології (фашизм, націоналізм, антисемітизм тощо). Підлягають доказуванню, зокрема, мотиви вчинення злочину: політична, ідеологічна, расова, національна, релігійна (етнорелігійна) ненависть чи ворожнеча або мотив ненависті чи ворожнечі щодо певної соціальної групи (наприклад, інвалідів, осіб нетрадиційної сексуальної орієнтації; регіональної належності осіб, їхньої клановості тощо).

За всього різноманіття мотивації вчинення злочинних дій основним мотивом є той, що є найбільш сильним. Деякі дослідники цього питання пропонують виділяти як спонукальні до конкретної поведінки особи мотиви трьох порядків: цільові, орієнтувальні й технічні [13, с. 67–68]. Так, для такого різновиду виявів екстремізму, яким є злочини на ґрунті ненависті, цільовим мотивом буде, наприклад, прагнення до витіснення суб'єктів – представників іншої національності, раси – із соціальної реальності. Орієнтувальним мотивом при цьому буде «презумпція винуватості» осіб, котрі належать до конкретної групи, а технічний мотив при цьому конкретизуватиме мотиви попередніх рівнів уже в реальній ситуації [14, с. 26]. Саме тому за наявності ідеологічного складника в діях таких осіб вони фактично не приховують як сліди злочинних дій, так і їх мотивацію. Соціологи, зокрема, відмічають таку закономірність: якщо на початку 2000-х років молодь надавала перевагу анонімності, закритості, то зараз, навпаки, молодь публічна й демонстративна. Її світосприйняття припускає відкрити, щирі комунікації [15].

Допиту підозрюваного передують інші слідчі (розшукові) і процесуальні дії. Зокрема, це огляд місця події, затримання за підозрою в учиненні злочину, освідчування, допит свідків

і потерпілих, отримання слідчим інформації, яка є результатом проведення оперативно-розшукових заходів; інформація, яка накопичена у відповідних банках даних щодо екстремістських, терористичних організацій, організованих злочинних угруповань і їхніх учасників (активних членів і лідерів). Усе це сприяє підготовці до допиту підозрюваного, яка для зазначеної категорії проваджень включає вивчення особи підозрюваного; знання особливостей поведінки осіб, які вчиняють такі злочини, розуміння субкультури злочинних угруповань екстремістської спрямованості [16, с. 58].

Більшість злочинів, які є предметом нашого дослідження, – це насильницькі дії. А отже, в результаті насильницьких дій тілесні ушкодження отримують не тільки жертви, а й нападники (в результаті дій у відповідь з боку потерпілих; під час опору представникам правоохоронних органів, в результаті необережності тощо).

Так, у червні 1995 р. в Криму під час розслідування екстремістського натовпу на автотрасі під Судаком дві людини було вбито, а ще група переважно активних учасників масових заворушень (не менш ніж 20) отримала поранення в результаті застосування вогнепальної зброї. Але ні один із постраждалих до лікарень не звертався. Тому під час розслідування справи протягом 10–12 місяців усі встановлені учасники заворушень пройшли процедуру освідчування. Серед останніх виявлено 18 осіб – учасників заворушень, на тілі яких знайдені сліди вогнепальних поранень, які за часом заповідання відповідали даті вчинення масових заворушень [17].

Під час освідчування можна отримати дані щодо належності особи до прихильників екстремістської ідеології. Наприклад, коли йдеться про наявність тематичних татувань. Так, у справі про серію вибухів, які були вчинені у 2010–2011 рр. у м. Нефтеюганськ (РФ) у підозрюваних Т. і Ш. під час освідчування знайдені тематичні татування, зокрема цифрова комбінація «14/88». Ця комбінація в скінхедів (“Nazi skinheads”) являє собою символічно зашифроване послання-лозунг із 14 слів («Ми повинні захистити саме існування нашого народу й майбутнє для білих дітей»), яке належить Д. Лейну, американському прихильнику ідей білого націоналізму. Друга цифра символізує твердження А. Гітлера з ч. 1 гл. 8 «Моя боротьба» з 88 слів. Це число також є закодованим привітанням “Hail Hitler!”, оскільки буква «Н» знаходить на восьмому місці в латинському алфавіті [18].

Інформацію про підозрюваного можна також отримати на основі аналізу інформації про осіб, для яких ключові канали споживання інформації – це Інтернет, соціальні мережі, відеосервіси (16–22 років), які брали участь у обговоренні в мережі актуальних питань сьогодення й висловлювали, наприклад, підтримку якоїсь ідеологічної установки, яку сповідує «лідер думок», що на своєму сайті поєднує однодумців.

Цю інформацію, як й інформацію, отриману в процесі проведення допитів свідків, огляду місця події, обшуків та інших процесуальних дій, слідчий використовує під час допиту підозрюваних.

Традиційно це допит у конфліктній ситуації, тому тактика допиту може бути побудована на використанні даних про особу підозрюваного з активізацією його позитивних якостей (у тому числі тоді, коли підозрюваний є неповнолітнім); роз'яснення йому позитивних наслідків співпраці зі слідством (обвинуваченням), наявних компромісних процедур. Для встановлення психологічного контакту слідчий використовує допомогу спеціалістів-психологів тощо.

Ефективним тактичним прийомом, за допомогою якого слідчий отримує від підозрюваного правдиві показання, є використання вже під час допиту показань співучасників (їхні оголошення, наприклад); інформації, отриманої в процесі обшуків, допитів свідків і потерпілих, даних із мережі Інтернет, камер зовнішнього відеоспостереження тощо.

Під час допиту підозрюваних у вчиненні злочинів, які є виявом екстремістської діяльності, у безконфліктних ситуаціях (або в разі подолання такої ситуації й налагодження психологічного контакту) потрібно встановлювати такі (крім анкетних даних) обставини: характер, спрямованість особистості підозрюваного; особливості виховання його в родині, школі (для встановлення джерел формування особистості); ставлення підозрюваного до оточуючих у тому числі за національною ознакою, расовими ознаками тощо. Установлюється: чи не є він прибічником учень про поділ націй і рас на вищі, обрані та неповноцінні; яку літературу читає; наявність різного роду захоплень, рівень матеріальної забезпеченості (джерела й розмір офіційних доходів); чи брав участь раніше в конфліктах на ґрунті ненависті або ворожнечі та чи не притягувався до кримінальної або адміністративної відповідальності; чи не є він членом якоїсь організації (угруповання), яка поєднує своїх учасників на основі сприйняття спільної ідеології; як вступив до неї, яка її структура, хто є лідером, щодо джерел фінансування (та його особистої участі в цьому процесі); сутності ідеології (ідеологічної установки); акції, які проводить організація, обставини їх проведення та участь у них тощо [16, с. 60; 19, с. 63].

Уся ця інформація може не бути безпосередньо пов'язана з подією злочину, який розслідується. Але вона надає загальну картину щодо підозрюваного та його місця в структурі екстремістської організації, співучасників та особливостей функціонування і процесів трансформації екстремістського угруповання (від створення до сприйняття відповідної ідеології, структуризації, організації фінансування, конфліктів в угрупованні, випадків виходу зі складу окремих учасників) тощо. Усе це надалі слідство використовує для подолання загальної протидії розслідуванню з боку всього угруповання, до складу якого входив підозрюваний.

Слідчому не рекомендується під час допиту осіб, котрі входять до складу екстремістської організації, яка має ідеологічний складник, переводити допит у русло заперечення догм, що покладені в основу такої ідеології. Аналогічна ситуація виникає в справах про діяльність де-

структивних сект, тоталітарних культів, де спір про віру часто призводить до відмови особи від дачі показань і не сприяє створенню відповідного контакту між слідчим і допитуваним. Треба виходити з того, що віра не потребує доведення, тому під час допиту не потрібно сперечатися з підозрюваним щодо віри.

На думку практиків, одночасний допит підозрюваного зі свідками, потерпілими (очна ставка) зазвичай у таких справах не проводиться, оскільки в разі проведення, замість ординарної слідчої (розшукової) дії, яка спрямована на усунення суперечностей у показаннях її учасників, такий допит може перетворитися в абстрактний спір протилежних переконань, а це може нашкодити розслідуванню [20, с. 144].

Висновки

Отримання слідчим (прокурором) об'єктивної доказової інформації в процесі допиту підозрюваного, який є учасником екстремістського формування, залежить від підготовки слідчого до допиту: отримання та аналізу інформації щодо особи підозрюваного; обрання необхідної лінії поведінки під час допиту; встановлення психологічного контакту, використання отриманих слідством даних, роз'яснення наслідків компромісу зі слідством, своєчасне використання тактичних прийомів. Саме ці дії дають змогу подолати протидію розслідуванню кримінально-караних виявів екстремістської діяльності й викриттю винних у вчиненні цих злочинів.

Список використаних джерел:

1. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики / Г. Гросс. – Новое изд., перепеч. с изд. 1908 г. – М.: ЛексЭст, 2002. – 1088 с.
2. Кистяковский А.Ф. Общая часть уголовного судопроизводства / А.Ф. Кистяковский. – К.: Издательство Семенко Сергея, 2005. – 118 с.
3. Бояров В.І. Криміналістична класифікація кримінально-караних проявів екстремізму / В.І. Бояров // Вісник Академії адвокатури України: наук. журн. / Акад. адвокатури України. – К.: ВЦ Акад. адвокатури України, 2015. – Том 12. – № 2(33). – С. 210–216.
4. Білоус І.М. Розслідування злочинних посягань, вчинених на ґрунті проповідання деструктивних ідеологій чи виконання релігійних обрядів: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / І.М. Білоус. – К.: Академія адвокатури України, 2010. – 188 с.
5. Ларкін М.О. Особливості розслідування злочинів проти особи, що вчиняються на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / М.О. Ларкін. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. – 244 с.
6. Шалдирван П.В. Методика розслідування масових заворушень: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / П.В. Шалдирван. – К.: Академія адвокатури України, 2005. – 201 с.
7. Скориков Д.Г. Расследование преступлений экстремистской направленности: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Криминалисти-

ка; судебно-экспертная деятельность; оперативно-розыскная деятельность» / Д.Г. Скориков. – Волгоград, 2014. – 33 с.

8. Сергеева А.В. Особенности досудебного производства по уголовным делам о преступлениях экстремистской направленности : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А.В. Сергеева. – М. : Академия управления МВД России, 2012. – 30 с.

9. Кулешов Р.В. Психолого-криминалистические особенности субъектов преступлений экстремистской и террористической направленности как объект научного изучения / Р.В. Кулешов // Психопедагогика в правоохранительных органах. – 2016. – № 1 (64). – С. 38–40.

10. Мусаелян М.Ф. Личность участника неформальных молодежных экстремистских организаций (группировок) / М.Ф. Мусаелян // Адвокат. – 2014. – № 6. – С. 22–33

11. Бычков В.В. Противодействие преступлениям экстремистской направленности : [курс лекций] / В.В. Бычков. – М. : Юрлитинформ, 2013. – 256 с.

12. Алехин Е.В. Расследование организации экстремистских сообществ : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Криминалистика, судебно-экспертная деятельность; оперативно-розыскная деятельность» / Е.В. Алехин. – Краснодар, 2015. – 30 с.

13. Скляр С.В. Мотивы индивидуального преступного поведения и их уголовно-правовое значение / С.В. Скляр. – М., 2000.

14. Методика расследования преступлений, совершенных на почве национальной или расовой вражды или ненависти / [А.Я. Винников, Н.М. Гиренко, О.Н. Коршунова, А.В. Леухов, Е.Б. Серова] ; под общ. ред. О.Н. Коршуновой. – СПб., 2002. – 92 с.

В статье рассмотрены некоторые вопросы тактики допроса подозреваемого в уголовных делах об уголовно-наказуемых проявлениях экстремистской деятельности: сформулированы рекомендации, направленные на получение следователем в процессе допроса информации об обстоятельствах события, которое является предметом расследования; об участниках экстремистской организации, ее структуре, источниках финансирования; об идеологии, которая объединяет участников такой организации, и т. п., с целью изобличения виновных.

Ключевые слова: досудебное расследование, экстремизм, подозреваемый, тактика допроса.

The author considered some questions of tactics of interrogation are considered suspected of criminal cases about criminally-punishable displays of extremist activity: formulated recommendations sent to the receipt by an investigator in the process of interrogation of information about the circumstances of event, about the participants in the extremist organization, its structure; sources of funding, ideology, which unites the participants of such an organization, ect., with the aim of exposing the perpetrators.

Key words: pre-trial investigation, extremism suspected, tactics of interrogation.

15. «Зачем прессовать подростков». Социолог о том, почему дети заинтересовались политикой // Lenta.ru. – 5 апреля 2017. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : lenta.ru/articles/2017/04/05/miting/.

16. Алгазин И.И. Особенности допроса потерпевших по делам о причинении вреда здоровью по мотиву политической, идеологической расовой, национальной или религиозной ненависти или вражды либо по мотивам ненависти или вражды в отношении какой-то социальной группы / И.И. Алгазин // Правовые основы противодействия экстремистской деятельности : материалы Всерос. науч.-практ. конф. (11.02.2011). – Тюмень, 2011. – С. 63–68.

17. Кримінальні справи № № 48-550, 48-621; 48-622 // Архів Верховного Суду Автономної Республіки Крим за 1997 рік.

18. Иванов Э.А. Об опыте раскрытия серии преступлений экстремистского характера / Э.А. Иванов // Вестник Академии Следственного комитета Российской Федерации. – 2014. – № 2. – С. 99–101.

19. Бычков В.В. Особенности производства допросов при расследовании преступлений экстремистской направленности / В.В. Бычков // Соотношение национального и международного права по противодействию национализму, фашизму и другим экстремистским преступлениям : материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. выдающемуся российскому ученому Николаю Сергеевичу Алексееву (Москва, 30 октября 2015 г.) / под ред. А.И. Бастрыкина. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2015. – 239 с. – С. 60–64.

20. Хаитжанов А. Проблемные аспекты в расследовании преступлений экстремистской направленности / А. Хаитжанов // Электронный научный журнал «Наука. Общество. Государство» – esj.pnzqu.ru. – 2013. – № 3 (3). – С. 142–148.